Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

JÆGERE OG BØNDER LANGS VEJLE ÅDAL

AB 85

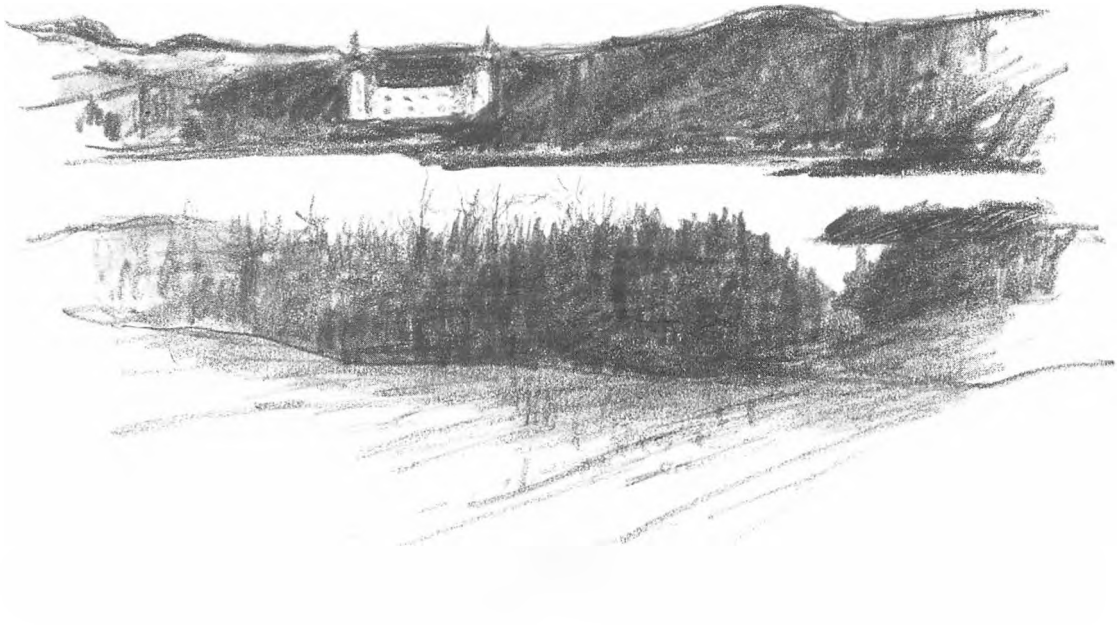
LONE HVASS

Jægere og bønder langs Vejle Ådal

Med tegninger af

ALBERT BERTELSEN

VEJLE SYGEHUS 1985

15 km vest for Vejle har Vejle Å sit udspring i Engelsholm Sø. I alt gennemløber åen en strækning på 33 km, og den har et afvandingsområde på ca. 400 km^2. Den løber gennem 3 dale, først mod sydvest forbi Nørup til Randbøldal, derfra mod syd forbi Randbøl og Bindeballe til Sønderkær, hvorfra den sammen med Egtved Å fortsætter mod nordøst til sit udløb i Vejle Fjord. Ikke mindre end 33 vandmøller har på denne strækning udnyttet åens vandkraft, fra de første kornmøller i middelalderen indtil dampkraft og el erstattede dem i begyndelsen af dette århundrede.

I jægerstenalderen fra 10000-4000 f.Kr. var det ikke åens vandkraft, som blev udnyttet, men dens fauna, hele dyrelivet på skrænterne og bakkerne ned til ådalen. Det var åens fiskebestand, det var ådalens fugleliv, dyrelivet i åbrinken, i rørskoven omkring de mange små holme, i krattet på skråningerne og storvildtet i den tætte skov på de flade moræne-

plateauer. Udnyttelsen af selve vandkraften hænger sammen med agerbruget; alligevel skulle der gå godt og vel 5000 år d.v.s. hele bondestenalderen, bronzealderen og jernalderen og det meste af vikingetiden, i hvilken åens vandkraft løb uhindret igennem ådalen, til trods for at agerbruget og kornavlen havde været kendt i alle 5000 år. Til gengæld fik ådalens naturlige ressourcer som græsningsland en afgørende betydning for oldtidsbønderne, hvis landbrug væsentlig bestod af kreaturhold. Først ved vikingetidens slutning fik kornavlen så stor en betydning, sikkert hjulpet på vej af hjulploven, at det blev hensigtsmæssigt at erstatte håndkraften ved kværnene med vandkraften. Endnu har ingen arkæologiske udgravninger vist, at der har været udnyttet vandkraft til mølleri langs Vejle Å i vikingetiden, til gengæld ved vi, at der blev bygget møller i middelalderen. Vingsted mølle har været den største. Skriftlige kilder nævner den i 1300-tallet, men dens opførelse skal nok føres helt ned i 11- eller 1200-tallet, hvor så mange andre store vandmøller blev bygget.

I de første årtusinder efter sidste istid, hvor klimaet var koldt og arktisk, var ådalen dækket af tundraens lave vækster. Her færdedes rener i store flokke og sammen med dem rensdyrjægere. I selve ådalen har vi kun ganske få spor efter deres færden f. eks. ved Knabberup, hvor nogle få flintredskaber er efterladt. På bakkerne ved Egtved nær den meget yngre Storhøj fra bronzealderen er udgravet en lille grube med flint. Et halvt hundrede flintafslag, et restprodukt, hvor flintsmeden for 12000 år siden har siddet og slået store flintspyd og pilespidser. De færdige redskaber har han taget med sig, mens de store afslag var ubrugelige og derfor har fået lov til at blive liggende.

De næste spor af jægerne bringer os et godt stykke frem i tiden til 7000 f.Kr. Det er vandløbenes jægere, af arkæologerne kaldet Maglemosekulturens jægere. På dette tidspunkt er klimaet blevet varmt og fastlandsagtigt. Skoven er indvandret med de første træer, fyr, birk og hassel. Fra Vejle Å's udspring og de første 5 km har man ikke fundet mange spor efter jægerne. I den snævre Randbøldal har der simpelthen ikke været mulighed for at bo, omgivet af 50-60 meter høje stejle skråninger. Først ved

Grædebjerg vider ådalen sig ud i et efterhånden bredt engdrag, der mod øst begrænses af det ejendommelige forbjerg Runkenbjerg. Her i dette brede engdrag har der været de allerbedste muligheder for jægerne og de dyr, de levede af. Om sommeren har man opholdt sig i selve ådalen, og om vinteren på de tørre plateauer højt over ådalen. Bopladserne klumper sig sammen omkring Sønderkæret i Tørskind og på bakkerne ved Ravning, Vingsted, Skibet og helt inde ved Trædballehus. Mellem bopladserne er der næsten fundtomt. De steder, hvor bopladserne engang lå, har der senere i oldtiden og i historisk tid været overfartssteder, først som vadesteder, senere som broer.

I hele Sønderkæret, hvor der er gjort særlig mange fund, kan man endnu se de små sandede holme, hvor jægerne har opholdt sig. På dyrkede marker dukker stadig værktøj og våben af flint op. Alt organisk materiale er forlængst gået til i den kalkfattige jord. Fra bopladserne har jægerne udnyttet den fiskerige å, der nok har strømmet rigeligere med vand end den gør det i dag. Holmene må som små øer have raget op over vandet med tætte rørskove omkring. Juli-temperaturen har ligget omkring 18-20°, 2 grader højere end i dag. På grund af det varmere klima var floraen også langt mere frodig; på bakketoppe og langs skråningerne og i selve kæret har der været tætte hasselkrat ind imellem afbrudt af birke- og fyrretræer. Nogle arkæologer mener, at hasseltræets stærke fremkomst omkring 7000 f.Kr. netop skyldes menneskers indblanding, idet jægerne har bragt nødderne med sig som proviant på deres søgen efter andre jagtrevirer. Bakketoppene har været dækket af tætte skove med elm, eg, ask, lind og elletræer i fugtige områder. Hist og her i Sønderkær og Tørskind vokser stadig pile- og hasselkrat som et levn fra for tusinder af år siden.

I skoven levede de store pattedyr, urokser, hjorte, vildsvin og en mængde pelsdyr. Dertil kom mange forskellige fuglearter og, som den bedste indikator for et varmt klima, nok også sumpskildpadder. Intet sted i landet ligger bopladserne så tæt som her i Sønderkæret, det idelle spisekammer for mindre og større grupper af jægere. Der er ikke gjort

store arkæologiske udgravninger i Sønderkæret eller længere ude i ådalen. Vort kendskab til jægerne skyldes udelukkende overfladeopsamlinger på markerne igennem et par menneskealdre, først og fremmest af tandlæge Berthelsen, men også lærer Olaf Aastrup, begge fra Vejle. Senere har andre dygtige amatørarkæologer fortsat opsamlingerne, grupperet, typologiseret og sat fundene ind på kort. Uden dette store arbejde har opsamlingerne af flint ingen værdi. Hovedparten af oldsagerne ligger i dag på museet i Vejle. På de tilbageblevne holme, som ikke er pløjet væk af ihærdige landmænd, ligger endnu mængder af viden gemt om de gamle jægerkulturer.

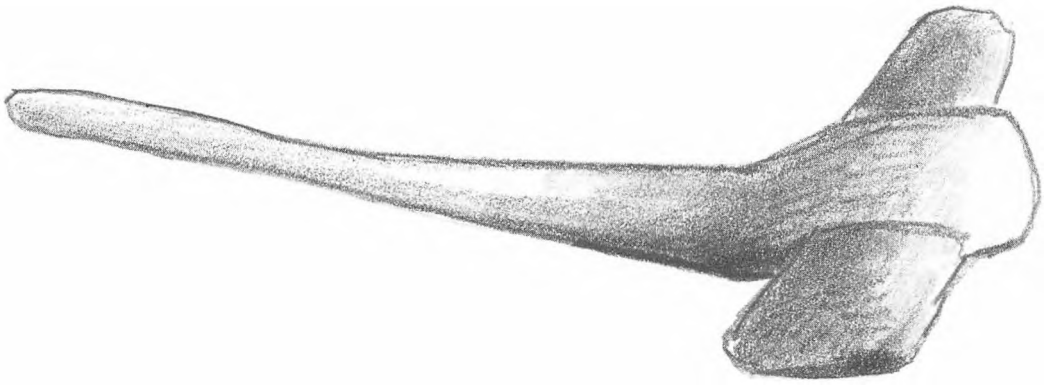
De redskaber, som er fundet, er knive, stikler, bor og skrabere, gode til at bearbejde kød og træ med. Skrabere til huder og skind brugt til klæder og måske til telte. Tidens bolig kan have været små hytter af træ beregnet til blot en enkelt familie. Øksehoveder har været skæftet; tilbage er nu kun flinten. Økserne har været brugt til fældning af træer og til nedlægning af storvildt, spydet kan have været brugt til fiskeri og jagt. Vigtigst blandt våbnene har været buen og pilene, nu er kun selve pilespidsen bevaret.

Jægerne tilpassede sig naturen, men har nok ved at foretrække forskellige dyrearter eller træsorter været med til at ændre på den. Mens Maglemosekulturens jægere brugte små mikroblokke af flint som udgangspunkt for en fornem mikroteknik til alle redskaber, fik jægerne i de følgende tusinder år en ny teknologi, hvori den store makroblok blev råemnet til videre fabrikation af værktøj. Kulturen og dens redskabsforråd kaldes for Ertebøllekulturen, en periode af oldtiden fra 5000-4000 f.Kr. Det var ikke nogen tilfældigt opstået teknologi, men gennemarbejdet igennem årtusinder og tilpasset naturen. Fra andre steder i landet ved vi, at Ertebøllekulturens jægere levede sammen i større grupper. Det er muligt, at det også har været sådan i Vejle Ådal, men kun udgravninger kan fortælle sikkert derom. Hvorfor teknologien ændrede sig, kan være svært at sige, men skoven ændrede sig og med den dyrelivet. Måske har også åens fiskebestand undergået ændringer, men hvilke ved vi ikke.

Bopladserne ligger de samme steder, hvor også Maglemosekulturens jægere har boet. Det 5. årtusind har sandsynligvis været det tidspunkt af oldtiden, da spisekammeret i ådalen har været allermest fyldt. Nye analyser af indholdet i knogler af den ældste stenalders mennesker viser, at jægerne hovedsagelig levede af fiske- og dyrearter, som selv spiste fisk. Ja nogen har endog foreslået, at man døbte jægerstenalderen om til fiskestenalderen. Billedet, som vi har af ådalens jægere, harmonerer godt med dette nye navn.

Forlader vi jægerne omkring 4000 f.Kr., kommer vi frem til et tidspunkt, hvor der sker de største ændringer af erhverv og levevis i hele oldtiden i Danmark. Tilværelsen ændres fra jagt til husdyravl og korndyrkning, og dermed ændres også totalt det kulturelle liv, folks levevaner, skikke og traditioner. Hvilke faktorer, der fik dem til at ombytte jægernes mere sorgløse tilværelse til fordel for et slidsomt arbejde med husdyr og kornavl, ved vi ikke. At klimaet i nogen grad stadig har ændret sig, ved vi, men mere afgørende har det nok været, at befolkningen efterhånden voksede overalt på bopladserne ved kysterne, åer og søer. Måske har hjortebestanden ikke været så stor som tidligere, skoven måske mere tæt, måske har udefra kommende jægere med nye skikke og kendskab til husdyrtæmning sat skred i ændringen. Overgangen fra jægersamfund til bondesamfund har altid været beskrevet som en videreudvikling til noget bedre. Spørgsmålet er, om ikke det var tvang, som fik folk til at ændre livsgrundlag og kulturmønster. Ingen jæger bytter frivilligt sin tilværelse med en bondes, nødvendigheden tvinger ham dertil. Men tænker vi os nu, at husdyravlen i begyndelsen har været enerådende eller mere betydningsfuld end kornavlen, er springet fra jæger til bonde ikke så voldsomt.

For bønderne i det 4. årtusind fik ådalen en helt anden betydning. Det er ganske få fund fra de næste tusind år som viser, at bønderne har været nede i selve dalen på andet end kortere strejftog. Fra andre bopladser landet rundt ved vi, at vilde dyr spiller en ganske underordnet rolle i forhold til de tæmmede husdyr, køer, får, geder og svin, så ådalens gamle

jagtrevir må være helt opgivet. Kun enkelte slebne flintøkser viser, at der overhovedet har boet mennesker i ådalen. Det er de økser, som bønderne brugte til at rydde lysninger i skoven med for at give plads til kreaturerne og kornmarkerne. På Ravning mark vest for Bredsten har bønderne ryddet så meget skov, at der er blevet plads til en stor langhøj over to døde, måske en mand og en kvinde, måske to mænd. De døde blev begravet i en afstand af 15 meter, og over hver grav blev der rejst et dødehus af træ; det viste stolpehullerne ved gravenes gavlende. Sandsynligvis har de døde ligget på lit de parade, hvorefter dødehuset er brændt eller fjernet, og over de to grave er opført en ca. 20 m lang høj af græstørv. Som gaver i døden fik de to omhyggeligt dekorerede lerkar og 225 ravperler, der har været båret i store, sirligt opsatte kæder. Perlerne lå stadig i graven, som de engang blev båret. Af de døde selv var intet bevaret. Knoglerne er forlængst gået til i jorden. Selve bopladsen må have ligget ganske nær gravhøjen, men endnu er den ikke fundet; måske er den slet ikke bevaret. Længere mod syd, ned ad skråningen til selve ådalen, har der derimod ligget en boplads, det viser de efterladte flintskrabere, knive m.m., grove og store, tilhugget med en helt anden teknik end jægernes.

I den tid, der følger efter de første jægeres bosættelse, bygges der dysser og senere jættestuer. Det er store megalitgrave, som de kaldes, oprindelig bygget for en enkelt person; senere bliver de fællesgrave for et helt samfund. Hvor mange, der er bygget nær Vejle Ådal, ved vi ikke; de sidste

århundreders markarbejde kan have fjernet de store massive stenblokke. Tilbage ligger de næsten usynlige tomter af kamrene, kun erkendt når flintredskaber og mange lerkarskår dukker op i markoverfladen. Ved Skibet har Vejle Museum udgravet tomten af en helt fjernet jættestue. Tilbage var kun nogle af de mange smukke lerkar, som man har ofret ved kammeret til forskellige højtider og årstider og ved hver ny gravlæggelse. Der har været flere af de store stenbyggede kamre både ved Ravning og Kærbølling, det ved vi fra de gamle præsteindberetninger fra sognene. Ligeledes har der været storstensgrave ved Limskov og Vandel og endelig helt vest på ved Nørrebæk i Egtved sogn, allesammen lokaliteter, der vidner om bøndernes rydninger i den tætte skov.

I de følgende 1000 år ændres samfundet uendelig langsomt, de samme traditioner bruges generation efter generation. Håndværket ligger som altid under for nogle ændringer, ikke mindst pottemagerhåndværket; her skifter moden inden for 2-3 generationer. Først omkring 2800 f.Kr. tager en helt ny kultur form. Nye jorder bliver dyrket, og stadig mere skov bliver ryddet. Samfundet får i helt ny grad kontakter og forbindelser med hinanden, således at det klart i deres håndværk kan adskilles, hvad man har lavet på den ene eller den anden egn. Ændringen får betydning for ådalens folk, for det nye kulturmønster forårsager, at store, vedvarende græsningsarealer bliver foretrukket, når bostedet skal vælges; dertil kommer, at de indbyrdes kontakter mellem flere områder og deres stammer medfører, at de naturlige vadesteder over ådalen bruges gang på gang. Sikkert bliver de udbygget med sand, grene eller brolægning. Noget kendskab til stenbyggede vadesteder fra denne tid i Vejle Ådal har vi ikke, men spændende undersøgelser ligger og venter forude.

Endnu i dag viser gravhøje, fredede som overpløjede, at ved Ravning, Bredsten og Balle har to-tre store grupper af bygder ligget. Perioden fra 2800-2400 f.Kr. kaldes for Enkeltgravskulturen, fordi bønderne i modsætning til jættestuefolket valgte at gravsætte folk enkeltvis i hver sin gravhøj. Senere kom der dog flere grave i højene. Også ude ved Randbøl nær kirken og i heden blev helt jomfruelig jord taget under dyrkning. Ofte lig-

ger højene i klynger eller i række. Firehøje nord for kirken kan fra starten være anlagt af enkeltgravskulturens folk, senere er de forøget og brugt i slutningen af stenalderen og i bronzealderen. Hver høj skjuler grave med folk begravet med stridsøkser, ravperler, lerkar og flintredskaber. Statussymboler for mændene er stridsøkserne af granit eller andre bjergarter. Til det øvrige våbenudstyr hører ofte pilekoggeret med buen og pilene, dog er det kun pilespidserne, som er bevaret. Lerkarrene, som gives med i gravene, er de smukkeste, man havde, sandsynligvis fremstillet af specialister, mens keramikken, som blev brugt på bopladserne, blev lavet af folk selv. For disse mennesker, hvis høje stadig præger landskabet, blev bosættelsen nær ådalen og vådområderne i baglandet en nødvendighed. For dem må husdyravlen have været af større betydning end kornavlen nogensinde blev det. I ådalen har kreaturerne græsset, fårene og gederne; svinene rodede måske rundt i skovbrynene og på skrænterne, og bakkerne og markerne har været tilsået med bygarter på de flade plateauer nær højene. Fra dette årtusind kendes de første spor efter dyrkning med plov, træploven, kaldet en ard.

Dette er også dette årtusind, vi kender for de ældste spor efter vogne og hjul, karakteristisk for et samfund, der i sjælden grad har haft kontakter indbyrdes, de mange stammer imellem, fra Jylland til Alperne i syd og Holland i vest. Var ådalen i begyndelsen en forhindring for samfærdslen over land, må man hurtigt have søgt de naturlige vadesteder, som jægerne så at sige selv etablerede ved deres bopladser i ådalen.

På Vejle Museum findes aftrykket af en mand fra denne tid, skelettet med let optrukne ben, i sovestilling. Ansigtet er vendt mod syd, og foran ligger stridsøksen. Ved bæltestedet ligger flintkniven, og en ravperle har været syet på tøjet. Manden har levet ved Balle, hvor man begravede ham i en høj for lidt over 4000 år siden. Næppe noget oldtidssamfund har haft så strenge etiske regler forbundet med begravelsen. Sandsynligvis er det de samme folk, som har bygget gravhøjene i Bindeballe, der ved en ceremoni har ofret et helt specielt lerkar i ådalen; en amfor, et stort kar uden hals med en meget særpræget og smuk dekoration. Det blev sat

ned på en af jægernes gamle bopladser, måske med et måltid af en eller anden slags i. Modtageren har været en eller flere guder.

Bopladserne fra dette årtusind kender vi meget dårligt. At bopladserne har ligget nær højene, kan der ikke være så megen tvivl om, men meget ofte viser det sig, at der hvor vi forventer hustomter, har de tusind år yngre jernalderfolk bosat sig og derved fjernet sporene efter det 3. årtusinds bebyggelse. Enkeltgravskulturens folk blev kolonisatorer, ganske som kartoffeltyskerne blev det tusinder af år senere på nøjagtig de samme jorder. Nogle mener, at de også var indvandret fra syd; mest sandsynligt er det nu nok, at det hovedsagelig var den gamle bondebefolkning som fuldstændig undergik en forandring, ganske som det skete i det øvrige Europa. At stammerne har blandet sig indbyrdes, er der derimod stor sandsynlighed for.

Ved slutningen af stenalderen, dolktiden, begynder guld og derefter bronze at dukke op i de dødes gravudstyr. Men hovedparten af alt det daglige værktøj blev fremstillet af flint i den fine fladhuggede teknik. For første gang dukker sværdet af bronze op. Hver en stump bronze, der kom til landet, var importeret. Formodentlig kom det hertil som halvt eller helt færdige redskaber, hvorpå det smeltedes om og formedes påny til de redskaber og våben, som man ønskede sig netop her.

Den mest udviklede støbeteknik anvendte bronzestøberne til forarbejdning af lurerne, blæseinstrumenter med naturtoner. Støbeteknisk kaldes metoden for cire perdue, »det tabte voks' metode«. Rester efter et lurpar blev i 1875 fundet ved tørvegravning i en mose vest for Vesterby kirke ved Ødsted. Bevaret var dele af mundrøret og blæsestangen, støbeteknisk rene mesterværker, men som musikinstrumenter ikke særlig højt udviklede. Iøvrigt er fundstedet netop et sted, hvor man let kan forestille sig, at der har fundet hellige ceremonier sted. Udsynet over Ødsted skov og ådalen ned over Vork bakker er ganske betagende. Lurerne må være nedlagt engang mellem 1000-700 f.Kr. på den åbne moseflade, tilgængeligt og synligt for enhver, men som offergave omgivet af respekt og mysticisme.

Skal der skrives bronzealderhistorie om Vejle Ådal og omegn, kan man ikke undgå et besøg i Egtved, nabosogn til Ødsted. Næppe noget oldtidsfund har i den grad vundet berømmelse over hele Jorden som Egtvedfundet, bl.a. fordi den unge piges tøj hører til de ældste bevarede dagligdags klædedragter. I dag dominerer den rekonstruerede Storhøj landskabet nordvest for Egtved by, hvor kun de overpløjede gravhøje er tilbage. Omkring århundredskiftet har der været flere hundrede. 228 er sløjfede, tilbage er en ganske lille håndfuld fredede og urørte. Paradoksalt nok er den største høj »kopien« af Storhøjen, men den adskiller sig væsentligt fra originalen ved at være bygget op ved hjælp af en gravemaskine og er som sådan egentlig kun en bunke jord. Den oprindelige høj var ét blandt tusinder af kunstværker bygget af folk, der mestrede tørvebygningens kunst, en kunstart, som gik i glemmebogen, da man lærte at brænde tegl i middelalderen. Tørv på tørv er lagt med væskstsiden nedad og danner den smukt hvælvede top over egebulkisten med den unge pige, anbragt noget acentralt i højen, måske fordi højen fra starten var tiltænkt et mere betydningsfuldt medlem af slægten.

Senere blev der foretaget endnu en gravlæggelse, en meget større grav end den unge piges, men desværre var denne grav totalt udslettet, da højen blev udgravet og fjernet i 1921. Sandsynligvis gik den til fordi den hermetisk tillukkede alkappe, som efterhånden dannede sig og konserverede pigen og hendes dragt, ikke kom til at omfatte højens store, centrale grav. Måske har den store grav allerede i bronzealderen været plyndret og ødelagt fordi man har haft kendskab til den rige grav, men ikke brudt sig om den unge piges, der hverken havde særlig tunge bronzer, guldsmykker eller kostbart drikkeudstyr, tidens magtsymboler.

Storhøjen fik sit navn, ikke fordi den var særlig stor, men fordi den i slutningen af forrige århundrede hørte til de sidste bevarede. Rask væk fjernede bønderne højene, selv finderen af Egtved-pigen, Peter Platz, fjernede resterne efter højen, efter at kisten var kørt med Vandelbanen til Vejle og derfra videre til København, hvor den blev udgravet på Nationalmuseet.

Står man i dag på den rekonstruerede høj, vil man blot 20 meter derfra mod nord se den overpløjede nabohøj med ådalen i horisonten. Landskabet, som omgiver Storhøjen, er af Egtved kommune udlagt som et plejet landskab, delvis tilpasset de træsorter, som har hørt til i bronzealderlandskabet, linde og egetræer m.fl. Et lille udstillingshus på stedet fortæller historien om fundet.

På den anden side af ådalen, i Randbøl sogn, er sløjfet langt over 200 høje, men til gengæld er her mange fredede tilbage, ladet i fred fordi landbrugsjorden her er af meget dårlig kvalitet og kun regnes om i kartofler. Det mest spændende ved højene i Randbøl er, at de tre store grupper omkring kirken, ved Bindeballe og ved Vandel alle har særlig mange fund fra den yngste del af bronzealderen ca. 1000-500 f.Kr. muligvis centreret omkring den største af alle højene, kong Rans høj, på selve kirkegården. Højen blev delvis udgravet af en vejlenser, den senere direktør for Nationalmuseet, J. J. A. Worsaae, i 1840. Han konstaterede, en af højens centrale grave var en urnebegravelse fra yngre bronzealder, rigt udstyret, men slet bevaret p.g.a. ligbrændingsskikken. Lignende storhøje kendes fra andre steder i landet; mest kendt er den store Lusehøj på Sydvestfyn. I en periode af bronzealderen, hvor man helt er holdt op med at bygge de store gravhøje, bygges der alligevel ganske enkelte høje, større end de nogensinde havde været. Lusehøj på Fyn har været ca. 7 m høj, kong Rans høj er også væsentlig større end de øvrige i sognet; med dens nuværende flade top er den dog kun 4,5 meter høj; dertil skal nok lægges 1, måske 1,5 meter mere. Affladningen skyldes Worsaaes udgravning. Fundene fra højen hørte til hans privatsamling, men blev solgt til British Museum i 1868, og Nationalmuseet ejer kun en beskrivelse af dem.

Bronzealdersamfundet i Randbøl har været som andre steder i landet, hierarkisk opbygget med en høvding i spidsen. Sagnet om kong Ran og kong Amelund hører til i historisk tid og har intet med oldtiden at gøre. Navne på personer skal vi først hente i inskriptioner fra jernalderen. Til afrunding af bronzealderens samfund omkring ådalen skal lige tilføjes, at der i 1982 blev udgravet et stort langhus fra den yngre bronzealder på

nøjagtig det sted, hvor de første bønder opførte deres store gravhøj på Ravning mark. Bronzealderfolkene har altså ikke haft pietetsfølelse over for den gamle gravhøj, sådan som man tilsyneladende ofte har det i jernalderen, som vi senere skal se.

På vor historiske vandring på kryds og tværs af Vejle Ådal er vi nået til jernalderen d.v.s. 500 f.Kr. og til dens slutning omkring 750 e.Kr.

Det er det tidsrum i oldtiden, vi har det allerbedste kendskab til, men som giver sig allermindst til kende i landskabet i dag. Tager vi gravene først, så ved vi, at mange gravhøje også blev brugt til urnebegravelser i de

første 500 år af jernalderen, men enkelte steder har man brugt en anden gravform. F.eks. har man over den nedgravede urne sat en ganske lille græstørvshøj, en tue på 1-1,5 meters højde. En sådan gravplads med en snes grave er udgravet i Mørup i 1983. En større gravplads fra omkring Kr.f. er i 1899 udgravet ved Tudvad, men her var der ingen markering af gravene. Karakteristisk for tiden var urner med mange våben.

I denne ligbrændingsperiode blev der ofret en, efter datidens begreber, gammel kvinde ved Haraldskær i en mose, som senere fik navnet Dronningens mose. Hvorfor hun blev lagt i mosen, kan vi selvfølgelig ikke vide bestemt, men der er temmelig mange fund i hele oldtiden, der antyder, at især gamle kvinder har haft stor betydning i samfundet. Nogle af de rigeste grave fra tiden omkring Kr.f. tilhører netop gamle kvinder. Skulle det gå godt for slægten eller landsbyen, måtte en betydningsfuld person ofres, ikke nogen uden betydning og anseelse. Kvinden i Haraldskær mose bar ingen synlige tegn på vold, da hun blev fundet i 1835 ved tørvegravning og siden bragt til Vejle Sygehus; hør blot beskrivelsen ved den omhyggelige distriktslæge Z. F. Christens fra Vejle Sygehus: »Alder, efter Ligets Udseende at dømme: "Det havde alle sine Tænder, som dog ere meget afslidte, men iøvrigt temmelig gode, og sidde i den sædvanlige Orden. Skindet er meget rynket, hvilket vidner om, at Legemet har været temmeligt fyldigt o.s.v. Den ved Liget fundne, temmelig tykke Haartot, synes at begrunde Formodningen om at denne Kvinde kan ved sin Død antages at have været omtrent 50 Aar gammel."«

Derefter følger en meget omhyggelig beskrivelse af, hvordan liget svinder godt og vel 10 cm, men bortset fra det – vi har i dag landets bedst bevarede jernalderlig, så at sige selvkonserveret, og takket være den langsomme tørring på Vejle Sygehus skete der ingen overlast på liget. Tænk blot på de mange forskellige forsøg, der fandt sted omkring konserveringen af Tollundmanden; i dag er kun hovedet og fødderne tilbage. Selv om Christens omhyggeligt noterede at »hendes Træk kendes at være fortvivlede«, så er der bortset fra mærker efter pæle, som har holdt hende nede i mosen, ikke nogen tegn på vold. En undersøgelse på Århus Kom-

munehospital i 1978 med henholdsvis scanning og retsmedicinske undersøgelser af liget underbyggede teorien om, at hun ikke er død nogen voldelig død, men nok kan være lagt levende i mosen. Hun var nøgen, bortset fra et smukt skindslag og et vævet tæppe samt et spranget hårnet. C-14-dateringen af hende placerer hende i året 450 f.Kr., netop i ligbrændingsperioden; derfor er denne »gravlæggelse« noget ganske særligt. Hendes kongelige navn og titel skyldes forrige århundredes lærde, der mente, at hun var en dronning fra vikingetiden. Den arkæologisk glade kong Fr. VII og Vejle bys øvrighed skænkede hende en kiste og en kristen begravelse i Sct. Nicolaj Kirke, hvor hun stadig ligger. Worsaae var dog atter på spil; han talte de kloge imod og fandt den rette tolkning af liget, nemlig et ganske anonymt lig fra jernalderen. Senere kom den mere præcise naturvidenskabelige datering.

Når store anlægsarbejder som naturgas, olieledninger og motorveje skal foretages, dukker nye fund op, især fra jernalderen. Er de ikke umiddelbart synlige på jordens overflade, så er de det til gengæld i undergrunden, når pløjejorden er trukket af. Her ligger de urørte anlæg af gravpladser eller stolpehuller efter huse, enkelte bondegårde eller hele landsbyer. Således afdækkedes et større tværsnit af en jernalderlandsby ved Rugstedlund på vejen mellem Rugsted og Vork i 1982. Stolpehullerne viste, at husene var bygget ganske, som man kender jernalderhuse andre steder fra, solidt, med to rækker tagbærende stolper på langs gennem huset og med en overflod af træ til vægkonstruktioner. Et utal af store affaldsgruber foran huset viste hver enkelt gårds opbrugte service af forrådskrukker, ostekar, sikar, kopper o.s.v. Samtidig viser lerkarrene nøjagtigt, at husene er fra 100 e.Kr. Selvom vi ikke kender landsbyens totale størrelse, er det sandsynligt, at der har været 5-10 samtidige bondegårde, måske med tilsammen 50-100 mennesker og et større antal kreaturer og mindre dyr.

Ved Mørup er, ligeledes i forbindelse med nedlægning af naturgas, udgravet stolpehuller efter et 46 meter langt beboelseshus og tre mindre huse brugt som forrådshuse og måske som værksteder. Alle nybygninger

har været omgivet af en ca. 50 × 50 meter stor indhegning. Gården er et meget fint eksempel på en enligt liggende gård fra det 4-5. århundrede e.Kr., »Guldhornstiden«.

Gårdens beboere har været omgivet af et spændende landskab, præget af gravkult gennem mange hundreder og tusinder år. Stod man midt på gårdspladsen, kunne man mod syd se en række lave tuegrave, næsten 1000 år ældre end bondegården selv. Øst og vest for tuerne lå to store gravhøje fra bronzealderen, næsten 2000 år ældre. Gårdens beboere har boet ganske tæt op til den ene store høj, så at sige boet dør om dør med »de gamle«. Mærkeligt at tænke på, om gårdens folk har været klar over, at der var mere end 30 generationer mellem tuerne og de store højes byggeri.

Vi kender de første skrifttegn, runerne, som magiske inskriptioner allerede 100 e.Kr., men omkring 4-500 e.Kr., hvor gården i Mørup er beboet, kendes flere længere indskrifter. Mest kendt er indskriften på det korte guldhorn: »Jeg Lægæst Holtes søn (eller ætling) gjorde hornet«. Lægæst er den første håndværker, vi kender navnet på i jernalderen, ellers er alt, hvad der skulle huskes blevet overleveret fra mund til mund. Ikke et sagn er skrevet ned, ikke en slægtshistorie, alt er fortalt og fortalt igennem generationer og generationer på en så levende måde, som kun et folk kan, der ikke har noget skriftsprog. Mange har forsøgt at tolke figurerne og optogene på guldhornene, en hornet mandsfigur, en bueskytte, en trehovedet, øksebærende figur med en buk i hånden, en kentaur, tvehovedet dyr, tvillinger o.s.v. Mest tror jeg på, at figurerne illustrerer nogle af de kendteste og mest afholdte historier, myter og fortællinger som er fortalt gang på gang af samfundets gamle eller gode historiefortællere. Også omkring ildstedet i Mørup-gårdens store beboelseshus har man fortalt disse historier; de var en del af samfundets åndsliv. En mundtlig tradition, som for os i dag er gået tabt, da vi fik et skriftsprog.

I tiden efter år 200 e.Kr. ændrede meget sig, ikke alene kulturelt, men også teknologisk, bl.a. med indførelsen af skaktovne til jernudvinding og drejekværne til mølleriet. Tiden er urolig i Europa, det store romerske

rige er i forfald, og i de danske moser ofres våbenudstyr, hele hæres udrustninger, krigernes personlige ejendele. Store arkæologiske udgravninger er foretaget i Illerup ådal ved Skanderborg, men i Vingsted sø ligger mange våben endnu tilbage, ofret mellem 200-300 e.Kr. Mindre undersøgelser allerede i 1856 og 1858 afslørede spydspidser og lansespidser af jern, pilespidser, en jernøkse, dele af skjolde, en stærkt forhugget skjoldbule med bronzebelægning, skjoldhåndtag, og flere stykker hesteseletøj med pynteplader af sølv. Ofringerne er foretaget fra tre forskellige steder i søen. Frederik VII havde kendskab til fundet, og han mente, at han ved tømning af søen på den letteste måde kunne udgrave fundene. I dag er vi glade for, at det ikke lykkedes, og at fundet ligger urørt og totalt fredet i søen. Det skal lige nævnes i forbifarten, at der ligger hele 4 offermoser i Vejle amt med våben og krigerudstyr. Sammenfatter man dette med rige gravfund og tæt bebyggelse i området, kan man sige, at egnen har været overordentlig rig på betydningsfulde slægter, en baggrund for, at det første kongesæde, som regerer over hele Danmark, opstår i Jelling.

Mens hustomter og gravpladser fra jernalderen ikke er særlig synlige omkring Vejle Ådal, så er der til gengæld et monumentalt anlæg, som stadig kan ses, om end på et noget utilgængeligt sted. Følger man vejen fra Ravning ned mod ådalen, finder man på den yderste bakketop 600 meter fra selve åløbet på højre side af vejen en af jernalderens ringborge, Troldborg Ring. Mellem vejen og den brat opstigende bakke, hvor borgen ligger, skærer den naturlige kløft Fandens Dal sig ned, således at faldet fra volden ned mod syd bliver endnu større. Er man først nået op på toppen, er det let at få et overblik over den ovale ringborg. Volden, som omgiver den 1728 m^2 store flade plads, er 4-8 meter bred, mens voldgraven udenpå er 50-60 cm dyb og 2,40 meter bred. Hele anlægget har aldrig været undersøgt arkæologisk, men en mindre gravning har vist, at der var jernalderskår i volden, sandsynligvis fra yngre jernalder. Borgen har været tilgængelig mod nordvest. Men ellers berettiger dens beliggenhed til den teori, at den har været brugt som et tilflugtsted. Lignende ring-

borge kendes ved Trælborg ved Veerst og i Tøndermarsken. De er alle fra jernalderen. Ingen af dem har været beregnet til beboelse, idet der ingen huse har stået. Pladsen kan også have været brugt i forbindelse med kultiske handlinger. Dens beliggenhed har nok også sammenhæng med det gamle vadested over ådalen. Her var et sted, hvor der naturligt kom mange mennesker. Ringborgen har ikke noget at gøre med vikingetidens bro over ådalen samme sted.

Med vikingetiden er vi nået frem til en milepæl i vadestedernes historie i Vejle Ådal. 960 e.Kr. sidder Harald som enekonge over hele landet; på lensmandsborge har han sine folk til at inddrive skatter og afgifter. Det er i hvert fald en af teorierne om byggeriet af de store ringborge, Aggersborg og Fyrkat i Nordjylland, Nonnebakken og Trelleborg på øerne, alle fjernt fra kongens egen gård ved Jelling. Det var vigtigt for kongen at komme rundt i landet uden at blive hindret af de besværlige vadesteder, der om efteråret har været helt oversvømmet. Helt frem til Enevælden i 1600-tallet befandt de danske konger sig på evig rejse land og rige rundt.

15 km syd for Jelling bygger kong Harald en af sine træbroer, de første i Danmarkshistorien. Broen opføres i året 980 af egetræ, som er fældet i efteråret 979. Godt og vel 1800 30 cm tykke brostolper med skråpiller har båret en kørebane, hvis areal har været 3500 m^2 med en bæreevne beregnet til ca. 5 tons lagt tværs over ådalen ved Ravning. Broen har været 700 meter lang med 2,4 meter mellem hvert brofag. Endnu står de fleste egestolper tilbage, beskyttet af den fugtige jord i engene og dambrugene, en imponerende ingeniørbedrift, hvis princip er det, som stadig bruges ved brobyggeri, hvor stolperne dumpes ned, indtil de stopper naturligt. Nogle af stolperne har været 6 meter lange. Broen var beregnet til kongens egne vogne og stort rytteri med oppakning; andre har sikkert måttet betale bropenge til kongen, når de skulle over.

Lignende vikingetidsbroer kendes andre steder i Jylland, men de er ikke undersøgt som Ravning broen. Den forfalder i løbet af de næste 50 år; sandsynligvis hænger det sammen med, at Jelling mister sin betydning efter kong Haralds død, og kongesædet rykker over til Lejre.

De broer som bygges over Vejle Ådal i middelalderen, er de broer som benyttes den dag i dag. Ved Haraldskær gods var Jyllands eneste kongevej, der førte fra Haderslev Hus over Kolding til Skanderborg slot. For at indskrænke det offentliges brug af vejen var den lukket flere steder med bomme og porte. Desuden var vejen en genvej, der to steder over Vejle Å førte videre til Jelling, der beholdt sin betydning som trafikalt knudepunkt. Vejen over Haraldskær stod færdig i 1587; broen var forsynet med en vindebro, og nøglerne til låsen havde herremanden på Haraldskær, Albert Friis, og kongens lensmand.

Mange hulveje fører fra bakkerne ned til overfartsstederne, endnu kan flere af dem ses, f.eks. ved Ravning og Vingsted, som har hørt til de mest benyttede overfartsteder i jernalderen og vikingetiden. De dybe veje har måttet graves ned i skrænterne for at mindske stigningen fra ådalen til det omgivende landskab. Vingsted må som overfartsted have haft betydning allerede i jernalderen, et så betydningsfuldt sted, at der har fundet våbenofringer sted i den tilstødende Vingsted sø. Senere i historisk tid betales også bropenge ved møllen.

Som alfarvej fik Hærvejen i vest betydning i den tidlige middelalder, men allerede inden den tid, omkring år 1000, havde bryden Tue ved Mariesnåde Plantage sat en mindesten over sin hustru, den eneste runesten i Danmark, der er fundet på en høj i forbindelse med en urnegrav. På stenen står: "Bryden (embedsmand, forvalter) Tue rejste denne sten efter brydens lege (hustru). Disse stave for Thorgun monne meget længe leve". Ved Nationalmuseets nye undersøgelser i 1970'erne viste det sig, at de brændte ben stammede fra en kvinde. Det kan altså have været Thorgun. Ikke for ingenting kalder man Store Rygbjerg-stenen "Danmarks ældste kærlighedsbrev".

I 1100-tallet sker de første bydannelser. Hvornår det ældste Vejle opføres ved vi ikke, alle muligheder for udgravninger i den gamle bydel vil blive undersøgt. Foreløbig må vi sige, at byen kan være bygget i 1100-1200 tallet. De først skriftlige kilder fra byen er fra dette århundrede, hvor byen under stor ståhej samler alle landets gejstelige til kirkemøde. Selve

byen ligger på den lille moreænetop umiddelbart inden Vejle Å's udløb i fjorden. Bag bydannelsen og den stramt regulerede byplan må kongen have stået. Grundlaget for de mange byer som opstår i dette århundrede, er den voksende fjernhandel og lokalhandel, kongen kontrollerer og tager

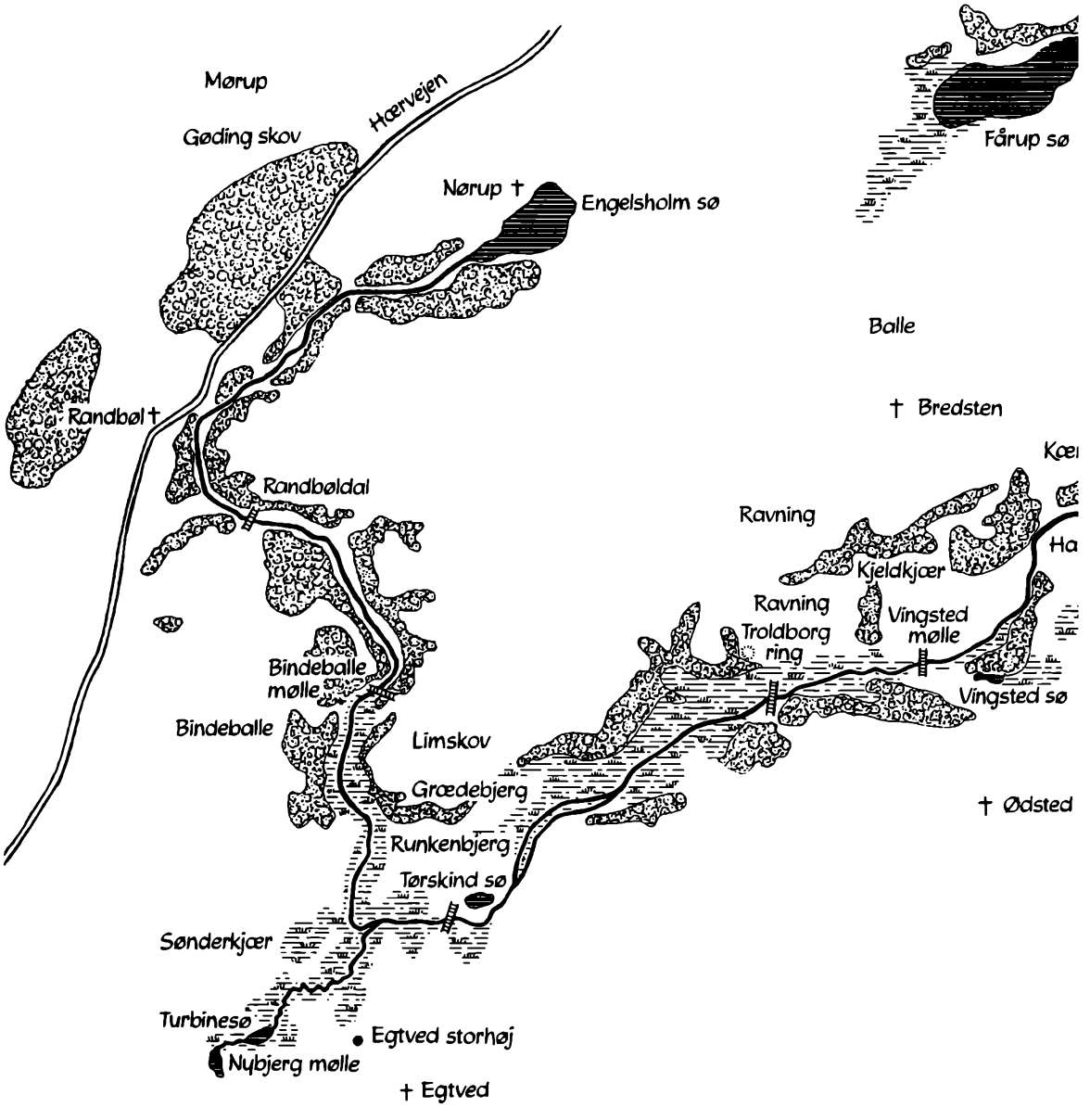
profit af handelen. Der er nøje sammenhæng mellem anlæggelsen af hans borg Castrum Wethæl og vandmøllen med dens imponerende 700 meter lange kanal og dæmningsbyggeri, der samtidig gav vand til borgens voldgrav. Om Vejleborgen har vi desværre kun skriftlige kilder fra 1300- og 1400-tallet. I dag kaldes gaden hvor borgen lå for Borgvold.

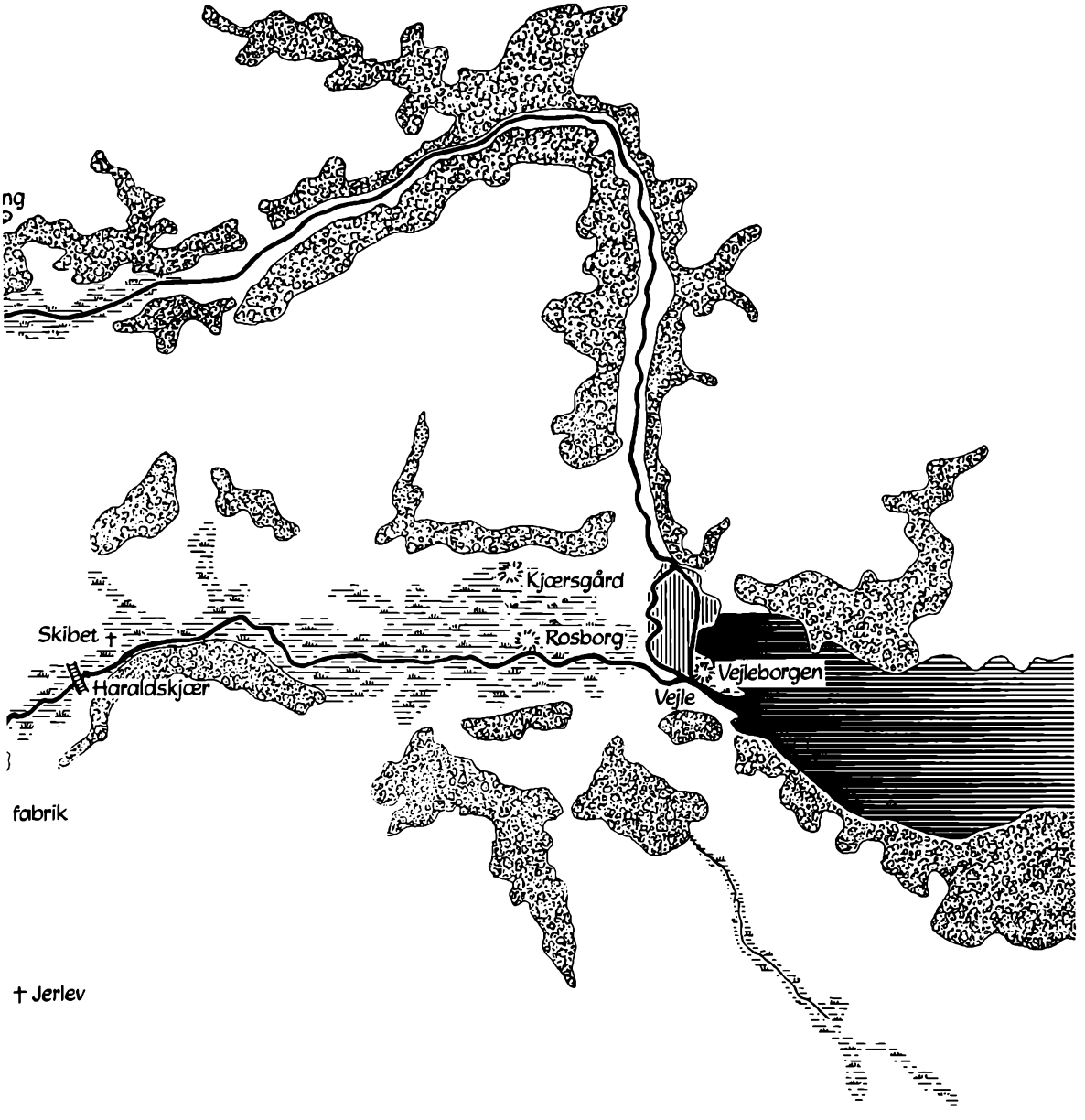
Flere kilder såvel skriftlige som arkæologiske samler sig om den anden borg omkring Vejle, Rosborg, bygget midt ude i ådalen, umiddelbart nord for Vejle Å. Sandsynligvis er borgen noget yngre end Vejleborgen. I slutningen af 1300-tallet og begyndelsen af 1400-tallet nævnes lensmænd som Johannes Thomesen og Mogens Munk. Derefter forsvinder Rosborgen ud af historien. En arkæologisk udgravning foretaget af lektor Frederik Orluf med elever fra latinskolen i 1912 gav mange gode iagttagelser omkring borgens udseende.

Der er tale om en sumpborg karakteristisk for tiden d.v.s. 1300-tallet, måske med tørvebygninger, træbygninger og teglbygninger. Sandsynligvis har der stået en bageovn i sammenhæng med en træbygning med lerklining. Muligvis også en større bygning med et tårn. Mens de skriftlige kilder omtaler borgen som en lensmandsborg, tyder de almindelige sumpborges karakter ikke på kongelige anlæg. Der kan derfor være tale om, at borgen har været privat ejet og inddraget af kongen eller dronningen, måske dronning Margrethe. Ved udgravningen blev der fundet en mængde bygningsdele, værktøj af jern og keramik af forskellige slags, bl.a. kuglepotter og mange rhinske stentøjskander fra 1300- og 1400-tallet. Mon ikke Mogens Munk har nydt sit tyske øl eller rhinskvin af den prægtige kande udsmykket med et skægget mandsansigt, som blev fundet ved udgravningerne. Skægmanden findes kun i et par eksemplarer over det ganske land og må dengang, som i dag, have været noget helt specielt. Rosborgen må være nedlagt i 1400-tallet. Ladegården var det senere Pedersholm på bakkerne syd for byen.

En tredje borg ved Vejle er Kjærsgården på nordsiden af ådalen mellem Trædballehus og Stibæk, kun lidt hævet over den omgivende eng og tørvejord. I dag er stedet helt bebygget, og der løber vej over selve vold-

stedet. En af borgens ejere var den mægtige drost Laurids Jonsen, der ejede mange bøndergårde i hele Vejle amt, og som også blev bygherre til sortebrødrenes klosterkirke. Der har ikke været foretaget nogen arkæologiske udgravninger af borgen; kun navnet på vejen fortæller, at her har ligget en borg.

I løbet af 1200-tallet er byggeriet af landets ca. 2000 sognekirker tilendebragt. Omkring Vejle Ådal bygges 7 kirker, de østligste, Bredsten, Skibet, Jerlev og Ødsted af stedets naturlige byggemateriale, den let bearbejdelige frådsten, bygget i tilknytning til brudstederne. Til byggeriet af Skibet kirke har man formodentlig hentet frådstenen i bruddet

umiddelbart syd for kirken tæt ved åen. De vestlige kirker, Egtved, Randbøl og Nørup bygges af granitkvadre. Muligvis er de opført lidt senere end frådstenskirkerne. Også kirken i Jelling er af frådsten, men langt mindre end sine forgængere af træ. Bag byggeriet af kirkerne stod storbønderne og måske andre gange kongen. Det var dem, der bekostede de kostbare udsmykninger som f.eks. Skibets kirkes enestående »al fresco« frise. Den blev ikke udført af nogen lokal håndværker, men af en til samme formål indkaldt europæisk kunstner, ganske som kong Harald næsten 200 år tidligere havde indkaldt en anerkendt kunstner fra et europæisk værksted til dekorering af den store Jellingsten. Kirkernes acentrale placering i forhold til den senere opståede landsby, skyldes formodentlig, at kirken blev placeret i forhold til storbondens egen jord.

Vi har sluttet rundturen blandt oldtidens jægere og bønder i Vejle Ådal. Der hører endnu nogle hundrede års historie med til at afrunde billedet af en dal og dens mennesker. Fra øst mod vest blev veje bygget, i vandmøllerne blev indlagt turbiner, dampkraft og el. Industrier kom, og industrier blev nedlagt. Jernbanen kørte der i et par generationer. I dag er der stille i dalen, en natursti har erstattet toget og gør det muligt for enhver at opleve og nyde det bølgende landskab omkring en af Danmarks frodigste dale.

Udsendt af
VEJLE SYGEHUS
JULEN 1985

Jægere og bønder langs Vejle Ådal

Af
Lone Hvass

Illustreret af
Albert Bertelsen

Det i denne publikation indlagte
træsnit er skåret af Albert Bertelsen
og trykt fra den originale stok.

Bogen er sat med Century Schoolbook
og trykt i bogtryk og offset
af
Aktieselskabet
Schweitzers Bogtrykkeri
Vejle

Trykt i 2.740 eksemplarer

